

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 26:1 (2021), SS. 93-121.

Makale Gönderim Tarihi: 02.03.2021 Makale Kabul Tarihi: 08.06.2021

Araştırma Makalesi

KUR'ÂN VE SÜNNET PERSPEKTİFİNDE DİNDARLIK ÖLÇÜTÜ OLARAK İTİDAL*

Hasan BULUT**

Öz

Kur'ân ve sünnet, Müslümanların hayatını düzenleyen en önemli iki şer'î delildir. Onların belirlediği ya da sınırlarını çizdiği hükümler, Müslümanları bağlayıcı niteliktedir. Bu bağlamda Kur'ân ve sünnet, bireyin dine bağlılık derecesini tayin eden birtakım ölçüler koymuştur. Bu ölçülerin en önemlilerinden biri de itidaldir. Yaşamın tüm alanlarında dengeyi sağlayan bir ölçüt olarak itidal, öncelikle insanın iman esasları yönüyle bütün aşırılıklardan uzak durup, kâmil bir imana sahip olmasına yardımcı olur. Malî ve bedenî ibadet konularında insanın uç noktalarda hareket etmesine engel olarak onu vasat çizgide tutmaya çalışır. İtidal, ahlâkî anlamda insanı adalet, hikmet, cesaret, cömertlik ve iffet gibi erdemlerle donatarak onun dindar bir kişiliğe sahip olmasına katkı sağlar. Bu çalışmada, itidalin ifrat ve tefrit arasında yer alan orta halli bir duruşu simgelediği, itidal olmadan dindarlığın tam olarak gerçekleşmesinin mümkün olmadığı Kur'ân ve sünnetten verilen örneklerle açıklanmıştır. Dindarlığın, korkaklık, aşırı dincilik gibi anlamlarda yorumlanmaması gerektiğine, bilakis onun cesaret ve mutedil gibi kavramlar çerçevesinde kullanımının daha isabetli olduğuna yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Sünnet, Dindarlık, İtidal.

Atıf: Bulut, Hasan. "Kur'ân ve Sünnet Perspektifinde Dindarlık Ölçütü Olarak İtidal". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26:1 (2021): 93-121.

* Bu çalışma, İnönü Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası İslam ve Yorum IV (Aralık 2020, Malatya) Sempozyumunda "Kur'ân Bağlamında Dindarlık -İtidal İlişkisi" başlığıyla kitap bölümü olarak yayımlanan tebliğimin genişletilerek yeniden düzenlenmiş ve makale formatına dönüştürülmüş halidir.

** Dr. Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, e-posta: hasanbulut1244@gmail.com, ORCID: 0000-0001-2345-6789

Responsibility As A Measure Of Religiousness In The Perspective Of The Quran And Sunna

Abstract

The Quran and Sunnah are the two most important Shariah evidence that regulates the life of Muslims. The principles determined or set by them are binding for Muslims. In this context, the Quran and the Sunnah set some criteria that determine the degree of devotion of the individual to the religion. One of the most important of these criteria is moderation. As a criterion that ensures balance in all spheres of life, moderation primarily helps people to stay away from all excesses in terms of the principles of faith and to have a perfect faith. It tries to keep people in a mediocre line by preventing them from moving at extreme points in matters of financial and physical worship. Moderation, morally, equips a person with virtues such as justice, wisdom, courage, generosity and chastity and contributes to his having a religious personality. In this study, it is explained with the examples given from the Quran and Sunnah that moderation symbolizes a moderate stance between the extremes, and that without moderation it is not possible to realize religiousness completely. It has been stated that the religiousness should not be interpreted in terms of cowardice or extremism, but that it is more appropriate to use it within the framework of concepts such as courage and moderation.

Keywords: Commentary, Quran, Sunna, Piety, Moderation.

Giriş

Hak Teâlâ'nın isim ve sıfatlarına ayinedarlık etme potansiyeline sahip olarak yaratılan insanoğlu, bu yüce maksadı gerçekleştirmek için dünyaya gönderilmiştir. Diğer varlıkların yaratılış gayesi insanlara hizmet etmek amacı taşırken, insanoğlunun yaratılış amacı, Yüce Allah'ı isim ve sıfatlarıyla tanıyarak O'na gerçek anlamda iman edip kullukta bulunmaktır. İnsanı diğer mahlûkattan ayıran en önemli özellik, işte bu inanç ve ubudiyettir. Dine inanmayanlar, batıl bile olsa yüce bir kudrete inanırlar. Bu durum inancın bütün insanlarda var olduğuna hüccet kabul edilir. Buna göre insanın tutum ve davranışlarını belirleyen temel unsurun da bir inanca dayalı olduğu belirtilir.

Yüce Allah, insanlardan sadece kendisine inanılmasını, din olarak yalnızca İslâm'ın benimsenmesini, dinin insan yaşamının tüm alanlarında etkin kılınmasını istemiştir. Bu bağlamda iman esasları, müminlerin düşünce ve davranışlarına yön veren öz mesabesinde kabul edilmiştir. Bu nedenle inançta itidalli olmak, ibadet ve ahlâk gibi alanlarda itidal çizgisinden gitmek, Müslümanların en büyük idealleri arasında yer almıştır. Ehemmiyetine binaen Hz. Peygamber, ibadetlerin ifa edilmesinde mutedil olunmasını mükerreren emretmiş, bunların yalnızca Hak Teâlâ için yapılmasını tavsiye etmiş ve yerine getirdiği ibadetleri örnek

göstererek her konuda ölçülü ve dengeli olmaya çağırmıştır.¹ Onun bu davetine icabet eden müminler, sadece Allah'ın (cc) rızasına nail olmayı hedeflememiş, aynı zamanda buldukları asrı, mutluluk çağına dönüştürmeyi amaçlamışlardır.

Kur'ân ve sünnete göre dindarlığın ve itidalin kapsam ve sınırlılığı büyük ölçüde tayin edilmiştir. Ancak buna rağmen dinine bağlı kimseler, bazı birey veya gruplarca "geri kalmış, aşırı dinci" gibi suçlamalarla töhmet altında bırakılmıştır. Öte yandan itidal, bazılarınca korkaklık, pasiflik ya da tabiri caiz ise pısrıklık olarak topluma tanıtılmıştır. Tüm bu karmaşık ve birbiriyle uyuşmayan yaklaşımlar karşısında bireyler, İslâm'a göre nasıl bir tutum ve davranış sergileyeceklerini kestirememişlerdir. İşte bu çalışmada dindarlığın irtica, itidalin ise korkaklık manasına gelmediği, bilakis itidalin dindarlığın ta kendisi olduğu Kur'ân ve sünnet ışığında misallerle beyan edilecektir.

1. Dindarlık ve İtidal Kavramları

1.1. Dindarlık

Din, sözlükte "itaat etmek, boyun eğmek, benimsemek, itiraf etmek" ² manalarına gelmekle birlikte "borç, itaat, şeriat ve karşılık"³ anlamlarına da gelir. İstilahta ise, Allah ile kul arasındaki ilişkileri düzenleyen sistem;⁴ hayatı çepeçevre ihata eden, belirli kuralları olan, dindarlıkla ilgili perspektif sunan, mensuplarına çeşitli emirler veren hayat biçimi, hayatın farklı alanlarında davranış şekilleri belirleyen doktrinler bütünü⁵ olarak ifade edilir. "İyi amellerde bulunarak kendini Allah'a adayan, İbrahim'in hak olan dinine uyandan daha itaatkâr, daha güzel kim olabilir? Çünkü Allah, İbrahim'i kendine dost edinmiştir"⁶ ayetinde "din" kelimesi "itaat"; "Allah katında din, İslâm'dır"⁷ ayetinde "din" kelimesi, "şeriat" manasında geçmektedir. Buna göre buyruğuna itaat edilmesi gereken Yüce Allah, insanların uyması için İslâm'ı din olarak seçmekte ve o dinin kurallarına

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim el-Buhârî, *el-Camiu's-sahîh (Sahihu'l-Buhârî)* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, ts.), "Nikâh", 1.

² Kadir Güneş, *el-Mu'cemu'l-Arabî (Arapça – Türkçe Sözlük)* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2011), 419.

³ Rağîb el-İsfahânî, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü Müfredât*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 368-369.

⁴ Abdullah Yeğîn, *Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat* (İstanbul: Hizmet Vakfı, 1983), 107.

⁵ Abdulcelil Bilgin, "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme", *Muş Alparslan Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2 (2014), 76.

⁶ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), en-Nisâ, 4/125.

⁷ Âl-i İmrân, 3/19.

boyun eğenleri de din yönünden en güzel, yani dindar olarak nitelendirmektedir.⁸

Türkçe sözlüklerde "dindar" kelimesi, mütedeyyin kavramı ile eş anlamda kullanılır.⁹ İstilahta ise, "bağlı olduğu dinin emir ve yasaklarına hakkıyla riayet edip gereklerini yerine getiren, dinin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirip bunları tutum ve davranışlarında gösteren kimse" ¹⁰ şeklinde tanımlanır.

Kur'ân'da "abd, âbid" kelimeleri bazen "Allah'a (cc) samimi bir şekilde kul olan, dindar" anlamında geçer.¹¹ Lügatte, "ibadet eden, kulluk yapan"¹² anlamına gelen "âbid" kelimesi, ıstilahta, "ebedi saadetin ibadetle temin edileceğine inanarak kendisini ibadete adayan samimi dindar kimse" ¹³ olarak ifade edilir. Bu kelime, âyetlerde de sözlük anlamıyla aynı manayı taşır. Ancak sünnete göre çokça ibadet etmek, her zaman gerçek anlamda âbid olmak anlamında anlaşılmamıştır. Hz. Peygamber zamanında Abdullah b. Amr b. Âs (öl.65/684), Ebü'd-Derdâ (öl.32/652) ve Osman b. Maz'ûn (öl.2/623-24) gibi ibadete aşırı düşkün sahâbîlerin ibadette ifrata meyletmeleri yüzünden bu tutum ve davranışları tasvip edilmemiştir.¹⁴ İtidal çizgisinden saptıklarından ya da Hz. Peygamber tarafından belirlenen ölçülere riayet etmemelerinden dolayı adı geçen sahâbîler âbid olarak isimlendirilmemiş olabilir. Ancak ilerleyen zamanlarda başta Hâricî, Mu'tezilî ve Şîa olmak üzere Ehl-i sünnet içinde de ibadette aşırıya kaçanlar âbid olarak adlandırılmıştır. Halk, İslâm'ı gerçek anlamda bunların yaşadığına inanmış ve bu gibi kimselere hürmet ve muhabbet göstermiştir.¹⁵ Abdurrahman-ı Câmî (öl.898/1492), ibadet edenleri âbid, müteabbid ve riyakâr âbid olmak üzere üçe ayırarak her ibadet edenin gerçek âbid olamayacağını izah etmeye çalışmıştır. Ona göre birinci grup gerçek âbid; ikinci grup samimi olarak âbidlere özenen; üçüncü grup ise gösteriş için ibadet eden kimselerdir.¹⁶

Dindarlık, yaşam itibariyle ferdi; hayata etkisi itibariyle de içtimai bir olgudur. Bu zaviyeden bakıldığında dindarlık, ferdi açıdan ne kadar öznel ise

⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 369; Bilgin, "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme", 76.

⁹ Güneş, *el-Mu'cemu'l-Arabî (Arapça –Türkçe Sözlük)*, 420.

¹⁰ İlhan Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2008), 1/726.

¹¹ Âl-i İmrân, 3/19; en-Nisâ, 4/125; el-Hicr, 15/42; İsrâ, 17/3; Sâ'd, 38/41; İsfahânî, *Müfredât*, 631.

¹² Güneş, *el-Mu'cemu'l-Arabî*, 750.

¹³ Süleyman Uludağ, "Âbid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/307.

¹⁴ Buhârî, "Teheccud", 19, "Nikâh" 1; Ebû'l-Huseyin b. el-Haccac el-Kuşeyrî el-Müslim, *Camîu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdulkakî (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.), "Siyâm", 35.

¹⁵ Uludağ, "Âbid", 1/307.

¹⁶ Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, nşr. Mehdî-yi Tevhîdî Pûr (Tahran: y.y., 1337), 13-16.

toplumsal etkileri açısından da o kadar nesnel bir niteliğe sahiptir. Ancak dindarlığı yalnızca "bireysellik" çerçevesi ile sınırlandıranlar onu, "dinin insan yaşamını etkileme derecesi" şeklinde algılar.¹⁷ Bu bağlamda bir kimseye dindar denilmesi, onun genellikle dini özümseydiği, dini ritüellere ferdi olarak uyduğu anlamına gelir.

Dindarlık, kişinin dini inanç ve ibadetleriyle meşguliyet derecesidir. Dindar ise, dini inanç ve ritüellerini özümseyip bunları tutum ve davranışlarında gösteren kimsedir. Binaenaleyh dindarlık, bireyin şekilsel ibadetlerinde ve davranışlarında gösterdiği ferdi bir kulluk ifadesidir.¹⁸

Dinin emrettiği prensiplere en çok riayet edenler dindar olarak görüldüğüne göre dindarlık, bireyin dini benimseyiş derecesini tayin eden bir terim olarak tanımlanır. Ferdin dini inancı, yaşantısı, dine olan bağlılığı, ilgisi, dindarlığın göstergelerinden olup bunlar, dinin birey üzerinde son derece etkili olduğunu ortaya koyar. İnsan yaşamının her alanında tezahür eden bu durumlar her bireyde farklı derece, içerik ve oranlarda olabilir. Çünkü bireylerin dini ve ferdi donanımları, iletişim imkânları, eğitimleri, yaşantıları, dini anlama düzeyleri birbirinden farklıdır. Tüm bunlar ferdin dindarlığını etkileyen unsurlardır.

Ferdin dindarlığı, söz konusu unsurlarla ilişkili olarak daima farklılık gösterir ve aynı şekilde durmaz. Bazen elde edilen bilgiler, şüphelere, inançta zayıflamalara sebep olur, bazen başından geçen olaylar kişiyi daha çok ibadet etmeye, Allah'a (cc) sığınmaya sevk eder.¹⁹ Tüm bunlar dindarlığın iç ve dış etkenlerden dolayı yer, zaman ve şartlara göre değişken bir yapısının olduğunu gösterir. Bu sebeple dindarlığın çerçevesini tam olarak tayin etmek oldukça zordur.

1.2. İtidal

İtidal kelimesi, sözlükte "denge, doğru ve düzgün, tabiiyet, istikrar, uygunluk, uyumlu ve dosdoğru olma, iki durum arasında vasat bir halde olma, orta yolu izleme" manalarına gelir.²⁰ İstilahta ise itidal, "her şeyi yerli yerince

¹⁷ Mustafa Tekin, "Dindarlık Bağlamında Amel-i Salih Kavramına Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Dindarlık Olgusu Sempozyum Tebliğ Ve Müzakereleri*, ed. Hayati Hökelekli (Bursa: Kurav Yayınları, 2004), 53.

¹⁸ Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 2; Bilgin, "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme", 76.

¹⁹ Hüseyin Peker, "Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 42.

²⁰ İsmail Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Abdulğafûr Atar (Kahire: y.y., 1956), 2/213; Asım Efendi, *Kamûsu'l-Muhîd Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 3/283.

yapmak, verilen ölçüye uymak ve İslâm'ın, sınırını çizdiği daire içinde tutum ve davranış göstermek, ifrat ile tefrit arasında erdemli duruş sergilemek" şeklinde tanımlanır.²¹

Kur'ân-ı Kerîm'de itidal kelimesi yerine, benzer anlama gelen adl, adalet kelimesi geçer.²² Genellikle namazın rükünleriyle ilgili hususlarda vücut organlarının istikrar ve sükûnetini sağlamak anlamında kullanılan itidal kelimesi sünnette de çok az görülür. İbn Abbas'tan (öl.68/688) rivayet edilen bir hadîste: "...amellerin en hayırlısı, evsat (orta halli) olanlardır ve övgüye en layık ameller, kulun yapmaya devam ettikleridir"²³ şeklinde buyurularak vasat kelimesi "ifrat ile tefrit ortasında bulunan mutedil ameller" anlamında ifade edilir. Buna göre itidalin en belirgin özelliği, ifrat ve tefrite uzak olmak ve bu iki kavram arasında orta halli bir duruş sergilemektir. Fıtrata uygunluk, tabiiyet anlamına gelen bu kelime, bir işin insanın tabiatına aykırı düşmemesi ve kolaylıkla gerçekleşmesi manasına da gelir.²⁴

İtidal kelimesi, Kur'ân'da bizzat geçmediği için bununla eş anlamda kullanılan vasat, mizan, adalet, kıst, kast ve istikamet kelimeleri bu çalışmada zaman zaman itidal manasında kullanılacaktır. Bu nedenle bu kelimelerin kısaca tanımları yapılacaktır.

Vasat kelimesi, lugatte "mutedil, normal, dengeli, en hayırlı, en adil"²⁵ anlamlarında kullanılır. İstilahî anlamı ise, "aşırılıklardan uzak, mutedil, dosdoğru, izafî, takdirî orta olmak,²⁶ merkezin uç noktalara olan uzaklığını eşitlemek, birbirine eşit iki cismin ortası, iyiliklerin kendisinde toplandığı orta şerit"²⁷ manalarına gelir. Bu kelime, kullanıldığı yere göre farklı anlamlarda da geçer. Dinimizce hoş karşılanmayan ifrât ve tefrît, vasatın iki zıt kutbu olarak gösterilir.

²¹ Abdulcelil Candan, *Dinde Aşırılık ve İtidal* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009), 83.

²² en- Nisâ, 4/58; el-İnfitâr, 82/6-8.

²³ Şiruye b. Şehrdar Deylemi, *Firdevsu'l-ahbar*, thk. Fevvez Ahmed Muhammed el-Bağdadî (Beyrut: y.y., 1987), 2/331.

²⁴ Mahmut Kavaklıoğlu, *Sünnet'te İtidal* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 29.

²⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tezhîbu'l-luğa*, nşr. Ahmed Abdulhalim (Kahire: y.y., ts.), 13/26-28; Ebû'l-Huseyn b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: y.y., 1991), 6/108; Cevherî, *es-Sihâh*, 3/974; Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Za'du'l-mesûr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1422), 1/153; Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Yûsuf Bikâ'î vd. (Beyrut: y.y., 1426/2005), 4/4279-4282.

²⁶ el-İsfahânî, *Müfredât*, 1074.

²⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ahmed Zemahşerî, *el-Keşşâf ân hakâiki gavâmidî't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil* (Beyrut: y.y., 1407), 1/198; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/4280-4282; Seyyid Muhammed Murtadâ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (b.y.: Matbaay-ı Hayriye, 1306), 20/181.

Bu tanıma göre vasat kelimesi, denge vazifesi gören orta halli bir duruşu sembolize eder.²⁸ Kur'ân'da vasat kelimesi,²⁹ "adâlet, denge"³⁰ anlamında geçer.

Sözlükte, "terazi ve ölçü aleti"³¹ manasına gelen mîzân kelimesi, ıstılahta, "bir şeyin hafifliğini veya ağırlığını, miktarını ölçmek; mecaz anlamda kullanıldığında ise adâlet, eşitlik, denge"³² gibi anlamlara gelir. Adâlet, "doğru yoldan gitmek, vicdanının sesini dinleyerek mutedil davranmak, düzeltmek, eşitlemek, doğrulamak, dengede tutmak, ölçmek"³³ anlamlarında kullanılır. İstilahî olarak adâlet ise, "doğruluğu zihinde kesinleşmiş şey,³⁴ yaratılış dengesi ve mutedil hal"³⁵ olarak tanımlanır. Ayrıca adâlet, "zulüm ve haksızlık yapmaktan kaçınmak, herkese hak ettiğini vermek"³⁶ şeklinde de tarif edilir.

Kıst "الْقِسْط" kelimesi, "ölçülü davranmak, tüm aşırılıklardan sakınmak, daima müstakim, adil olmak"³⁷ demektir. Kasd "الْقَصْد" kelimesi, "yolun düzgün olması"; aynı kelimedenden türeyen "اِقْتِصَاد" kelimesi ise, "ifrat ve tefrit gibi iki ucun ortasında olmak"³⁸ manasındadır. İstikâmet, "itidalle hareket etmek, her hususta doğru olmak, sözünde durmak, adâleti ölçüt almak"³⁹ şeklinde tanımlanır. Adı geçen kavramların; mutedil, ölçülü, dengeli, en iyi, en adil olmak, her türlü aşırılıktan sakınmak gibi anlamlarıyla itidal ile anlam benzerliği taşıdıkları verilen tanımlardan anlaşılmaktadır.

2. İtidalin Boyutları

Yüce Allah, kullarından hayatın her alanında mutedil olmalarını ister. Tutum ve davranışlarında itidal üzere hareket etmeyi ise müminlerin en belirgin vasıflarından biri olarak şöyle örnek gösterir: "Onlar, harcamalarında ne israf

²⁸ Hasan Bulut, *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît* (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019), 55.

²⁹ el-Bakara, 2/143.

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmî'u'l-beyân ân te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Muessesetu'r-Risâle, 1420/2000), 3/141; Fahrüddîn Ebû Abdullah er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb (Tefsîri kebîr)*, çev. Sadık Kılıç vd. (Ankara: Akçağ Yay., 1990), 3/533; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/198.

³¹ el-İsfahânî, *Müfredât*, 1073; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/4276-4277.

³² Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1773; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 26/251.

³³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/2530-2531.

³⁴ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyis'i'l-luğa*, 2/246; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/2530-2531.

³⁵ Yaşar Düzenli, *Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan* (İstanbul: 2000), 41.

³⁶ Muhammed Cemâluddîn Kasimî, *Mehâsinu't-te'vîl (Tefsîru'l-Kâsumî)*, thk. Muhammed Basıl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418), 14/5234.

³⁷ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 20/24-32.

³⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 795.

³⁹ Ezherî, *Tezhîbu'l-luğa*, 9/270; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 33/318.

eder, ne de eli sıkı davranırlar; bu ikisinin arasında bir yol tuttururlar."⁴⁰ Buna göre dindarlığın göstergelerinden biri de kuşkusuz itidaldır. Bu bağlamda itidalin, esas itibarıyla iman, ibadet ve ahlâk olmak üzere üç boyutta incelenmesi, dindarlık ile olan ilişkisinin daha sağlıklı değerlendirilmesine imkân sağlayacaktır.

2. 1. İman Esasları Bağlamında İtidal

Kendisini eşsiz bir kudret olarak tanıtan Yüce Allah, insanlar tarafından doğru bilinip iman edilmesini emreder. Yarattığı meleklerle, gönderdiği kitap ve peygamberlere, ahiret gününe, kaza ve kadere eksiksiz inanılmasını da aynı şekilde ister. Temel inanç esaslarının en önemlisi ve en kapsamlısı kabul edilen "Tevhîd İnanç", Allah'ın (cc) varlığına, birliğine ve benzersiz olduğuna kalben inanmayı gerektirir.⁴¹ Bu inanç dışında yer alan tüm inançlar, "şirk" veya "küfür" olarak gösterilir. İman esaslarının bütününe gerçek anlamda inanmak ve bunların gereğini yerine getirmek, inançta mutedil olmak anlamına geldiği gibi Kur'ân'da tarif edildiği şekliyle dosdoğru davranmak ise samimi dindarlığın bir tezahürü olarak ortaya konur.

Kur'ân ve sünnet, insanı her açıdan inceleyerek onu eğitip donatmayı amaçlar ve bilhassa onun dindarlığını tayin eden unsurlara detaylıca yer verir. Ancak dinin iman esasları üzerinde daha sıklıkla durur. Zira kişinin dindarlığını etkileyen temel unsur, iman esaslarına samimiyetle bağlanmaktır. İyilik anlamında geçen "berr" kelimesi, inanç, ibadet ve ahlâk üzerine temellendirildiği Kur'ân'da şöyle anlatılır: "*Çehrenizi doğu veya batı yönüne çevirmeniz iyilik değildir. Gerçek iyilik şu kişinin yaptıklarıdır ki; Allah'a, ahirete, meleklerle, kitaplara ve elçilere inanır. Servetini gönülden isteyerek akrabaya, yetimlere, fakirlere, yolda kalanlara, dilenenlere ve esirlikten kurtarmaya infak eder. Namazı kılar, zekâtı verir. Söz verdiğinde ahdine sadık kalır. Darlıkta ve felâket esnasında sabreder. İşte onlar sadık ve Allah'ın emirlerine karşı duyarlı olanlardır.*"⁴² Bu âyete göre dindar bir kişiden beklenen iyilik, inanç, ibadet, ahlâk boyutları üzerinden algılamak ve yaşamaktır. Dolayısıyla dindarlık eğilimi ile iyilik algısı arasında anlamlı bir ilişkiden söz edilir. İç güdümlü dindarlık ile iyilik algısı arasında ise olumlu yönde bir ilişkinin olduğu da ayrıca belirtilir.⁴³

⁴⁰ el-Furkân, 25/67.

⁴¹ el-İsfahânî, *Müfredât*, 513-514.

⁴² el-Bakara, 2/177.

⁴³ Emine Zehra Bilge-Mustafa Naci Kula, "Liseli Gençlerin Dindarlık Eğilimi ve İyilik Algısı Arasındaki İlişki", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/1 (2020), 216.

Kur'ân, iman esaslarını doğru bir biçimde tarif etmiş, insanları fitrat dinine uymaya çağırmıştır. Küfrü imana, dalaleti hidayete tercih edenlerin dinden saptıklarından bahsetmiştir.⁴⁴ Kur'ân, hevâsına tapınacak kadar aşırıya kaçanların ahlâktan yoksun ve sağduyularını kaybeden kişiler olduklarını belirtmiş, bunları Allah'tan (cc) başka doğru yola ulaştıracak kimselerin olamayacağını vurgulamıştır.⁴⁵ Böyle hareket eden kimselerin amellerini Allah (cc) boşta çıkarmıştır.⁴⁶

Yüce Allah'ın Hz. Adem'e vahyettiği, onun da insanlara ulaştırdığı din, fitrat dini olan İslâm'dır. Hak dinin İslâm olduğu bildirildiği halde bazı insanlar, hevalarına uyarak dinin kurallarına uymak yerine dini kendisine uydurmuş, birtakım ilahlar ve dinler icat etmişlerdir. Kur'ân'da konuyla ilgili şöyle buyurulmuştur: *"Sen yüzünü müstakim olan bu dine, Allah'ın fitrat dinine döndür..."*⁴⁷ *"Allah katında din, İslâm dinidir"*⁴⁸ Bu âyetler, İslâm'ın fitratla tam olarak uyduğunu göstermekte, bu dinin ortaya koyduğu esaslara gerçek anlamda bağlılık gösterenlerin ise dosdoğru din üzere oldukları belirtilmektedir.

Tevhîd inancını esas alan Kur'ân,⁴⁹ melekleri nurdan yaratılmış Rahman'ın kulları olarak tanıtmış,⁵⁰ tüm peygamberlere iman edilmesini, onları buldukları makamın üstüne çıkararak veya altına indirerek aşırı gidilmemesini emretmiş, Allah'ın kulları ve elçileri olarak nitelendirmiştir.⁵¹ Yahudi ve Hıristiyanların, Allah'a çocuk isnat ettiklerini, kutsal kitaplarını tahrif ettiklerini⁵² bildirmiş ve bunları tashih etmeye çalışmıştır. Kur'ân, değiştirilmemiş daha evvelki ilahî kitapların tamamlayıcısı ve devamı niteliğindedir. Bu kitaplardan birine iman eden kişi diğerlerine de iman etmek mecburiyetindedir..

Kur'ân'da gaybi bir konu olarak ele alınan ahiret gününe iman,⁵³ temelde adâlete dayanır. İnsanlardan iyilik yapanlara mükâfat verileceği; kötülük yapanların cezalandırılacağı, adaletin tamamıyla ahiret âleminde gerçekleşeceği Kur'ân'da belirtilir.⁵⁴ Kaza ve kadere iman, özgür iradeyle yapılan işin sorumluluk getireceği inancını aşılayarak insanları mutedil hareket etmeye sevk eder.

⁴⁴ el-Bakara, 2/108-109.

⁴⁵ el-Câsiye, 45/23.

⁴⁶ Muhammed, 47/1; Toshîhiko Izutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yay., 2011), 225.

⁴⁷ er-Rum, 30/30.

⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/19.

⁴⁹ en-Nahl, 16/36; el-Enbiyâ, 21/25; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/487.

⁵⁰ ez-Zuhuf, 43/19.

⁵¹ el-Kehf 18/110; Fussilet, 41/6; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/268.

⁵² et-Tevbe, 9/30-31.

⁵³ el-Bakara, 2/4.

⁵⁴ en-Nebe, 78/40.

Kur'ân ve sünnete göre cennete girebilmek; peygamberlerin getirdiklerine inanmak, sâlih amel işlemek ile mümkündür. İsâ (as) ve Mûsâ'ya (as) indirilenler ile Hz. Muhammed'e (sas) gönderilenler temel hususlarda birbiriyile uyuşur, bunların tahrif edilmeyen bölümlerini reddetmek İslâm'ın ruhuna aykırılık anlamı taşır. İman esaslarının reddedilmesi ya da gereğinin yapılmaması tefrît sayılırken, yok olduğuna hükmedilmesi veya değiştirilerek ortadan kaldırılması da ifrât kabilinden sayılır.⁵⁵ Buna en güzel örnek Yahudi ve Hıristiyanların içine düştükleri ifrât ve tefrît bataklığıdır. Ehl-i Kitâb olarak bildirilen Yahudi ve Hıristiyanların, kendi kutsal kitapları olan Tevrât ve İncil'i tahrif ettikleri, Allah'a çocuk isnat ederek tevhîd inancından saptıkları Kur'ân'da şöyle haber verilir: *"Yahudiler, 'Uzeyr, Allah'ın oğludur' dediler. Hıristiyanlar ise, 'İsâ Mesih, Allah'ın oğludur' dediler. Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri cahilce sözleridir. Onların bu sözleri daha evvel kâfir olmuş olanların söylediklerini anımsatıyor. Allah, onları kahretsin. Haktan batıla nasıl da çevriliyorlar!" "(Yahudiler) Allah'ı bırakıp, hahamlarını; (Hıristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rab kabul ettiler. Oysa bunlar da ancak, bir olan Allah'a kulluk etmekle emrolunmuşlardır. O'ndan gayri hiçbir ilah yoktur. O, onların şirk koştukları her şeyden berîdir."⁵⁶ *"Yahudiler ve Hıristiyanlar; 'biz Allah'ın çocukları ve sevgilileriyiz' dediler. De ki: 'o halde niçin günahlarınızdan dolayı (Allah) sizi cezalandırıyor?' Hayır, siz O'nun yarattıklarından birer beşer topluluğusunuz..."⁵⁷ "Dediler ki: Rahmân çocuk edindi. Gerçekten siz, pek fena bir şey söylediniz. Rahmân'a çocuk isnadında bulunmaları yüzünden neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp düşecektir. Oysaki çocuk edinmek Rahmân'ın makamına yaraşmaz."⁵⁸ *"Gökleri ve yeri yoktan yaratan O'dur. O'nun dengi olmadığı halde nasıl çocuk edinir? Her şeyi O yaratmıştır ve O her şeyi hakkıyla bilir."⁵⁹***

Yahudilerin ilahı kendilerine has kılarak tahsisi savunmaları, Hıristiyanların ise teslîs iddiaları, aşağıdaki âyetlerde ifade edildiği üzere, onların inanç konusundaki aşırılıklarını açıkça göstermektedir: *"Ey Ehl-i Kitâb! Dininizde haddi aşmayın ve Allah için ancak hakikati söyleyin. Meryem oğlu İsâ Mesih, ancak Allah'ın Resûlü, Meryem'e gönderdiği kelimesi ve kendisinden bir rûhtur. O halde Allah'a ve elçilerine iman edin, '(Allah) üçtür' demeyin. Kendi yararınız için buna son verin. Allah, ancak bir tek ilâhtır. O, çocuk sahibi olmaktan berîdir. Göklerde*

⁵⁵ Bulut, *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, 112.

⁵⁶ et-Tevbe, 9/30-31.

⁵⁷ el-Mâide, 5/18.

⁵⁸ Meryem, 19/88-92.

⁵⁹ el-En'âm, 6/101.

ve yerdeki her şey O'nundur. Vekil olarak Allah yeter."⁶⁰ De ki: "Ey Ehl-i Kitâb! Haksız yere dininizde haddi aşmayın. Daha evvel sapmış, birçoklarını dalâlete kaydırmış ve istikametten sapmış olan bir topluluğun hevâlarına tabi olmayın."⁶¹

Hz. Peygamber de Hıristiyanların düştükleri sapıklık yoluna sapmamaları konusunda Müslümanları uyarılmış ve şöyle buyurmuştur: "Siz beni, Hıristiyanların Meryem oğlu İsa'yı övdükleri gibi övmeyin. Çünkü ben Allah'ın kuluyum. Sadece 'Allah'ın kulu ve elçisi' deyin."⁶² Bu hadis'e göre Hz Peygamber kendisine bir beşer gözüyle bakılmasını, ilâhî vasıflar verilmemesini isteyerek bir bakıma itidal üzere hareket etmeyi emretmiştir.

Hıristiyanların, Allah'ı (cc) bir insan gibi tasavvur ederek Hz. İsa'yı O'nun sıfatlarıyla niteleyip ilahlaştırmaları konusunda Kur'an'da şöyle buyurulmuştur: "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir" diyenler kâfir olmuşlardır..."⁶³ "Allah, üçün üçüncüsüdür" diyenler muhakkak küfre girmişlerdir. Oysa ancak bir ilah vardır, başka ilah yoktur. Bu dediklerine son vermezlerse, elbette onlardan inkâr edenlere elim bir azap dokunacaktır."⁶⁴ "Meryem oğlu Mesih, bir peygamberden başka bir şey değildir. Ondan evvel de peygamberler gelip geçmiştir. Annesi de dosdoğruydur. İkisi de (diğer insanlar gibi) yemek yerlerdi..."⁶⁵

Yahudi ve Hıristiyanların ataları olan İsrâiloğulları, Mûsâ (as) döneminde buzağıya tapmak suretiyle tevâhid inancından sapmışlardır.⁶⁶ Kur'an'da, İsrâiloğullarına hiçbir millete verilmediği kadar nimetler verildiğinden söz edilmiş, fakat kendilerine bunca lütufta bulunduğu halde yeryüzünde en fazla Allah'a asi olan, onun gazabına ve lanetine en çok maruz kalan da yine onlar olmuştur. Onların bu duruma düşmelerinin asıl sebebi isyankâr olmaları, aşırı tutum ve davranış sergilemeleriydi.⁶⁷

İtidal, iman esaslarına nasıl inanılması gerektiği hususunda yol göstericidir. Dinin inanç boyutuyla ilgili emir ve yasakların sınırlarını belirlemede itidal, dengeleyici bir rol üstlenir. Bu denge sayesinde birey, yalnızca Allah'a (cc) iman etmenin ve O'na kulluk yapmanın gerekli olduğunun şuuruna vararak kendisi için bir istinat noktası oluşturur. İtidal, meleklerin Allah'ın (cc) kızları

⁶⁰ en-Nisâ, 4/171.

⁶¹ el-Mâide, 5/77.

⁶² Buhârî, "Enbiyâ", 50.

⁶³ el-Mâide, 5/17.

⁶⁴ el-Mâide, 5/73.

⁶⁵ el-Mâide, 5/75.

⁶⁶ el-Bakara, 2/56-57.

⁶⁷ el-Bakara, 2/61; el-Mâide, 5/24; Ebû'l-Hasen İzzeddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: y.y., 1395/1965), 1/192; Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 68-77; Bulut, *Kur'an'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, 133-134.

olmadıklarına, ilâhî vasıfları taşımadıklarına dair yönlendirmede bulunarak onları olması gereken konum ile sınırlar. Kur'ân'ın tümüne, diğer semavî kitâbların ise tahrif edilmeyen kısımlarına inanılmasını şart koşar. Peygamberlerin de insan oldukları, Allah'ın çocukları olmadıkları konusunda müminlerin bilinçlenmesine katkı sağlar. İtidal, insanın ölümden sonra yok olmayacağına, herkesin ameline göre cennet veya cehenneme gireceğine inandırır. Her bir insanın bu dünyada ne kadar ve nasıl yaşayacağına Levh-i Mahfûz'da planlandığına, hiç kimsenin kaza ve kaderini değiştiremeyeceğine inandırarak her türlü olumsuzluğa karşı bireyi dirençli kılar. Hülâsa itidal, her hususta olduğu gibi iman esaslarında da müminleri her zaman dengede tutmayı vazife edinir.

2. 2. İbadet Alanında İtidal

İnsanın Allah'a (cc) ibadet etmek amacıyla yaratılmış olduğu Kur'ân'da bildirilmektedir.⁶⁸ Bu kulluk görevini en kâmil manada ifa eden peygamberler, bu hususta ölçüleri tayin etmiş, bu ölçülerin dışına çıkan her türlü tutum ve davranışı da aşırılık olarak görmüşlerdir.

İnsanın Allah (cc) nezdindeki konumunun belirlenmesinde, ibadetin rolü ve önemi büyüktür. İbadetlerde amaç, Yüce Allah'ı tazim etmek,⁶⁹ O'nun rızasına nail olmaktır.⁷⁰ Yoksa Hıristiyanlıktaki gibi nefsi her şeyden mahrum bırakmak, nefsin gerekli ve meşru olan ihtiyaçlarına mani olmak, nefsi öldürmek için yapılmaz. Bu itibarla insanın, tüm aşırılıklardan uzak durarak itidalle hareket etmesi, ibadette dengeli ve sağlam bir gereği olarak gösterilir. Amelsiz bir kulluğun, Allah nezdinde bir kıymetinin olmayacağı âyette ifade edilir.⁷¹ Başka âyetlerde ahlâkî eğilimlerde, huylarda, tutum ve davranışlarda ifrat ve tefrit yönündeki uç noktalar kınanmış, bu hususta itidalle hareket etmenin önemi vurgulanır. İnfakta,⁷² dünya ve âhiret işlerini yapmada,⁷³ dostluk ve düşmanlıkta,⁷⁴ cezalandırmada⁷⁵ aşırılığı yasaklayan âyetler Kur'ân'ın itidale verdiği önemi gösterir. Hadislerde de ibadetlerden yeme içmeye, giyim kuşama vb. ihtiyaçlara kadar hayatın her alanında dengeli ve ölçülü olmak istenir. Meselâ aşırı sevginin gözü kör, kulağı sağır edebileceği ikazında bulunularak insanlar

⁶⁸ ez-Zariyât, 51/56.

⁶⁹ Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 1970), 42.

⁷⁰ Nevzat Aşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Peygamberin Tutumu* (İzmir: Tibyan Yayınları, 2010), 111.

⁷¹ el-Furkân, 25/77; Bulut, *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, 168.

⁷² el-İsrâ, 17/29; el-Furkân, 25/67.

⁷³ el-Bakara, 2/201.

⁷⁴ el-Bakara, 2/193-194; el-Mâide, 5/8.

⁷⁵ el-Bakara, 2/178; en-Nahl, 16/126.

sevdiklerini ölçülü sevmeye davet edilir.⁷⁶ Aşırı dünyevileşme reddedildiği gibi din ve ibadet adına dahi olsa bütünüyle dünya işlerinden kopacak kadar aşırılığa sapmak da yasaklanır.⁷⁷

Yeryüzünde ilahî kaynaklı olduğu halde sonradan tahrif edilen Sâbîlik, Yahudilik, Hıristiyanlık dinleri, pek çok hususta olduğu gibi ibadet alanında da itidalden uzaklaşmışlardır.⁷⁸ Mesela Yahudilerin İseviye kolu, her çeşit hayvan eti yemeyi yasaklamış, farz namazları günde on vakit olarak belirlemiş, Tevrât'ta emredilen pek çok hükümde diğer Yahudilere muhalefet etmişlerdir.⁷⁹ Yahudilerin Sâmirî mezhebi ise, Gerizm Dağı'na dönmeyi ibadet saymış, bu hususta Hz. Dâvûd'a bile iftirada bulunarak ilâhî emri çiğnemişlerdir. Kendilerince namaz vakitlerini farz olan miktarın üstüne çıkararak Allah'ın (cc) hoşnutluğunu kazanmak isteyen Yahudiler, Tevrat hükümlerini tağyir etmiş, böylece itidalden ve hak yoldan sapmışlardır.⁸⁰

"Ruhbanlık" anlayışı, ibadet konusunda Hıristiyanların itidalden uzaklaşmalarının en güzel örneğini teşkil eder. Bunun bir aşırılık olduğu âyette şöyle bildirilir: "...Kendilerince icat ettikleri ruhbanlığa gelince; biz ruhbanlığı onlar için farz kılmamıştık. Allah'ın hoşnutluğunu elde etmek için onu kendileri uydurmuşlardı. Ancak ona da gereği gibi tabi olmadılar. Biz de içlerinden inananlara karşılıklarını verdik. Lakin onların ekserisi yoldan sapmış kişilerdir."⁸¹ Ruhbanlıkta bir kimsenin akrabalarına merhametsiz davranması, ibadet sayılmıştır. Dünyadan tamamen yüz çevirmek, ibadet niyetiyle bedenine eziyet etmek, hazdan sakınmak gibi aşırı tutumlar ilerleyen zamanlarda onlarda başka bir aşırılığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁸² Hıristiyanların, tarihin farklı dönemlerinde nefsin meşru olan ihtiyaçlarına mani olarak ya da gayr-ı meşru vasıtalarla ihtiyaçlarını sağlamaya çalışarak aşırıya gitmeleri, kendisine başkaldıranları fitrat kanununun asla affetmediğini göstermiştir. Mutedil

⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 5/ 194; 6/ 450; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), "Birr", 59.

⁷⁷ Buhârî, "Şavm", 51, "Zekât", 30, "Teheccüd", 20, "Nikâh", 1, "Cihâd", 70, "Rikâk", 3, 4; Müslim, "Zekât", 40; Mustafa Çağrırcı, "İtidal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2001), 23/456-457.

⁷⁸ Muhammed b. Abdülkerîm Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 327-328; Ekrem Sankıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (İstanbul: 1983), 165-168; Mehmet Alicı vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 254-266.

⁷⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 294.

⁸⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 298.

⁸¹ el-Hadîd, 57/27; Geniş bilgi için bk. Ebû'l A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 6/139-147.

⁸² Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 6/146-147.

müminler, Hıristiyanların düştüğü bu tuzağa düşmemiş, fıtratla uyumluluk gösteren itidalle hareket ederek gerçek dindarlıklarını ortaya koymuşlardır.⁸³

İbadetlerde istikrarlı ve daimi olmak, dindarlığın ve itidalin göstergelerinden kabul edilmiştir. Konuyla ilgili Hz. Peygamber (sas), daha evvel çokça teheccüd namazı kıldığı halde sonradan bu ibadeti terk eden sahabeyi kastederek, Abdullah b. Amr'ın onun gibi yapmaması için uyarmıştır.⁸⁴ Hz. Peygamber, nafile ibadeti sürekli ifa eden sahabisinden, bu tatbikatında sebatkâr olmasını istemiş ve bu konuda şöyle buyurmuştur: "Amellerin en faziletlisi, az da olsa devamlı olanıdır."⁸⁵ Bu hadiste belirtildiği gibi ibadetlerde itidal, istikrarlı ve daimi olma şartına bağlanmıştır.⁸⁶ Yukarıdaki rivayete göre Peygamber (sas), sahabiyi nafile ibadette bulunmaktan tamamen nehyetmemiş, nafile ibadet yapmaya yönlendirmiş ancak Allah'ın (cc) helal kıldığını haram kılma, gücünü aşan şeyleri nezretmeme hususunda uyarmıştır.⁸⁷

İnsanın gücü dâhilinde ibadet yapması, mutedil olduğunu gösterir. İsteklilik ve zindelik hali olarak bilinen itidal, ibadet yapmak isteyen bir insanın beden ve ruhen bu vecibeyi ifa etmeye hazır olmasıdır. Nitekim Peygamber (sas), gücü oranında ibadette bulunmayı tavsiye etmiş, Hz. Aişe'nin naklettiği hadîs'e göre de bu hususta aşırı gidenleri ikaz etmiştir.⁸⁸ Ayrıca Peygamber (sas), gücünün üstünde ibadet eden ve ayakta durmaktan takati kesildiğinde ipe tutunarak namaz kılmaya çalışan bir kadını bu davranışından sakındırmıştır.⁸⁹

Aşırı ibadette bulunmak, zamanla kişiyi bıktırır, ibadet hazzını yitirir. Bu durum sonradan ibadetleri tümünden bırakmaya kadar da götürebilir.⁹⁰ Bu konuda Resûlullah (sas), şöyle tavsiyelerde bulunmuştur: "Din kolaydır. Bir kişi gücünün üstünde ibadete kalkırsa din karşısında aciz kalır. Bunun için aşırıya kaçmayınız, dosdoğru yolu tutunuz ve (salih amellerden alacağınız mükâfattan ötürü) sevininiz"⁹¹, "Her şeyin bir coşkunuğu olduğu gibi her coşkunuğun da bir durgunuğu vardır. Şayet bu iki hâli yaşayan kimse itidalli olup orta yolu takip edebilirse onun (kurtuluşa ereceğini) umarım. Fakat (bunları samimiyetten uzak

⁸³ Bulut, *Kur'an'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, 172.

⁸⁴ Buhârî, "Teheccüd", 19; Müslim, "Sıyâm", 35.

⁸⁵ Müslim, "Salât", 30.

⁸⁶ Muhammed b. Alî b. Muhammed Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmiu beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 5/206-207.

⁸⁷ Ahmet Cahit Haksever, "Ruhbânlık Kavramındaki Anlam Kayması ve Tasavvufla İlişkilendirilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 12/23 (2013), 19.

⁸⁸ Buhârî, "İman", 13; Ahmed b. Hanbel, 6/56, 61.

⁸⁹ Buhârî, "Teheccüd", 18.

⁹⁰ Aşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Peygamber'in Tutumu*, 86.

⁹¹ Buhârî, "İman", 29.

yapıp da) parmakla gösterilecek duruma gelirse, onu (salihlerden) saymayın."⁹² Bu rivayetlere göre insanın takati ölçüsünce ibadet etmesi, uç noktalardan uzak durması itidal olarak gösterilir. Dolayısıyla itidal, iki zıt kutup arasında yer alan bir denge unsuru, buna istenilen şekliyle riayet etmek de dindarlık olarak kabul edilir.

İtidal, istikamet üzere olmayı gerektirir. *"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol"*⁹³ ayetinde ifade edildiği üzere Allah'ın (cc) emrettiği talimatlara uygun olarak hareket etmek, dindarlığın ve itidalin zirvesine ulaşmak anlamına gelir. Bu kapsamda şartlara, yere, kişiye, zamana göre en doğru taktiği belirleyip ona uygun davranmak da mutedil ve müstakim olmak anlamını taşır. Nitekim tüm malını infak etme konusunda Peygamber'den (sas) izin isteyen Ka'b b. Mâlik'e (öl.50/670) izin vermeyen⁹⁴ Resûlullah, aynı talepte bulunan Hz. Ebû Bekr'e (öl.11/633) müsaade etmiştir. Bu durum, bazıları için aşırılık olarak görülen bir fiilin, başkaları için itidal olabileceğini, itidalin kişiye ve ortama göre değişebileceğini gösterir.⁹⁵

Tefrît kapsamında ele alınan cimrilik hasletinden müminler şiddetle sakındırılmaktadır. Zira cimrilik, toplumda zengin ile fakir arasında köprü vazifesi gören ve malî bir ibadet sayılan zekât veya sadakanın önünde engel oluşturur. Bu sebeple malı harcama konusunda cömertlik Kur'ân'da şöyle emredilmektedir: *"Ve onlar ki, infak ettiklerinde ne aşırıya kaçar ne de çok kısırlar; ikisi arası bir yol tutarlar"*,⁹⁶ *"Bir de yakınlara, fakire, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesi saçıp savuranlar şeytanın yoldaşlarıdır. Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür... Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır (kaybettiklerinin) hasretini çeker kalırsın"*⁹⁷

Bedenî bir ibadet olarak namaz, insanı arındıran, rûhunu yücelten ve kul ile Allah arasındaki münasebeti sağlayan en üstün ibadet olarak bilinir. Bu nedenle Kur'ân'da, önemine binaen en fazla namazdan söz edilir.⁹⁸ Ancak bunun ölçüsünü bizzat Hz. Peygamber tayin etmiş, geceleri durmadan namaz kılan ve ailesini ihmal edecek boyutta namazda aşırılık gösteren Osman b. Maz'ûn'u şu sözlerle uyarmıştır: *"Öyleyse Osman bilesin ki, benim sünnetimin bir kısmı da şudur: Ben gecenin bir kısmında uyur, bir kısmında ise namaz kılarım. Bazı günler*

⁹² Tirmizi, "Sıfatü'l-kıyâme", 21.

⁹³ Hud, 11/112.

⁹⁴ Buhârî, "Eymân", 24.

⁹⁵ Bedruddin Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Aynî, *Umdetu'l-kâri şerhu sahihi'l-Buhârî* (Mısır: y.y., 1392/1972), 7/228.

⁹⁶ el-Furkân, 25/67.

⁹⁷ el-İsrâ, 17/26-29.

⁹⁸ İbrâhîm, 14/40; el-Hac, 22/26; Meryem, 19/58-59; el-Lokmân, 31/17; Hûd, 11/87.

oruç tutar, bazı günler tutmam, kadınlarla da evlenirim. Allah'tan kork Osman! Şüphesiz ailenin senin üzerinde hakkı vardır. Bazı günler oruç tut, bazı günler tutma, gecenin bir bölümünde namaz kıl, bir bölümünde ise uyu."⁹⁹ Bu hadîsten anlaşıldığı üzere, gecenin tümünü namazla geçirmek ifrât; hiç namaza kalkmamak tefrît; gecenin bir kısmında namaz kılmak ise, vasat bir davranış olarak gösterilebilir. Kur'an'da Allah'ın içten yalvararak ve korkarak yüksek olmayan bir sesle zikredilmesi emredilmiş,¹⁰⁰ yüksek sesle tekbir getiren bir cemaat, Hz. Peygamber tarafından "Siz ne sağıra sesleniyorsunuz ne de gâibe" sözleriyle uyarılmışlardır.¹⁰¹

Bedenî ibadetlerden biri de oruçtur. Hz. Peygamber orucun ölçüsünü belirleyerek ümmetine her zaman örnek olmuştur. O'nun ramazan orucu dışında bir ayın tamamını oruçla geçirdiği duyulmamış,¹⁰² yolculukta bazen oruç tuttuğu, bazen tutmadığı;¹⁰³ isteyenin oruç tutup isteyenin tutmayabileceği hususunda Bakara Sûresinin 184. âyetini esas alarak dinin azimet ve ruhsat boyutuna açıklık getirmiştir.¹⁰⁴ Kur'an'ın oruç tarifine¹⁰⁵ uymayan ve nafil ibadetlerden biri de visâl orucudur. Bu konuda Ebû Hüreyre'den (öl.58/678) şöyle rivayet edilmiştir: "Allah Rasûlü ashabını, oruçları birbirine eklemeyi yasakladı. Sahâbeden biri Rasûlüllah'a hitaben "Ey Allah'ın Rasûlü! Sen bir günün orucunu, diğer günün orucuna ekliyorsun!" dedi. Bunun üzerine Rasûlüllah "Sizin hanginiz benim gibidir? Ben, Rabbim yedirmiş ve içirmiş olarak gecelerim" buyurdu. Fakat sahâbiler bu uyarıya rağmen orucu birbirine eklemekten vazgeçemediler. Rasûlüllah da iki gün arka arkaya oruç tutturdu. Üçüncü gün hilâli gördüler. Bunun üzerine Rasûlüllah orucu birbirine eklemekten vazgeçmek istemeyenleri cezalandırmak ister gibi "Şayet (Şevvâl hilâli) görünmeseydi, oruçları birbirine eklemeye devam edecektik" buyurdu."¹⁰⁶ Buna göre Hz. Peygamber'in kendisinin zaman zaman visâl orucu tuttuğu ancak ashâbını bundan sakındırdığı anlaşılmaktadır.

Visâl orucunun yasaklandığının çeşitli hikmetleri olabilir. Bu hikmetlerden bazıları şunlardır: Allah'ın kullarına olan rahmeti,¹⁰⁷ bedenlerin dinç kalmasını sağlamak ve aşırılığın uygun olmamasıdır. Her şeyde olduğu gibi İslâmiyet, oruç

⁹⁹ Buhârî, "Nikâh", 1.

¹⁰⁰ el-A'râf, 7/205.

¹⁰¹ Buhârî, "Da'avât", 50, 67; Müslim, "Zikir", 44.

¹⁰² Buhârî, "Nikâh", 1; Aşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Peygamberin Tutumu*, 152.

¹⁰³ Buhârî, "Savm", 38.

¹⁰⁴ Buhârî, "Savm", 33; Müslim, "Siyâm", 103, 104; Kavaklıoğlu, *Sünnet'te İtidâl*, 117.

¹⁰⁵ el-Bakara, 2/201.

¹⁰⁶ Buhârî, "Savm", 49, "Temennâ", 8; Müslim, "Siyâm", 59; Tirmizî, "Savm", 62.

¹⁰⁷ el-Bakara, 2/185. Ayrıca bk. el-Hac, 22/78; et-Teğâbun, 64/16.

konusunda da aşırı gidilmesini yasaklamıştır. Yaşadığı sürece gündüzleri oruç tutacağını, geceleri namaz kılacağını ifade eden Abdullah b. Amr'a Hz. Peygamber her ay üç gün oruç tutmasını söylemiş, bunu az görmesi üzerine bir gün oruç tutup iki gün tutmamasını tavsiye etmiş, bunu da az görünce "Bir gün tutarsın, bir gün tutmazsın! Bu şekilde gün aşırı tutmak Dâvûd'un orucudur ve oruçların en üstünüdür; ondan daha fazla üstün oruç yoktur" şeklinde buyurmuştur.¹⁰⁸ Hz. Peygamber, kendisinin yaptığı bazı ibadetleri ümmetine zor gelir de bıkkınlık meydana getirir endişesiyle onların yanında yapmamış, oruç konusunda da kendilerine emredileni, bunun dışında da güç yetirebileceklerini yapmalarını istemiş, ancak bu konuda kendisi ile kıyaslanmayı istememiştir. "İbadetlerden güç yetirebileceklerinizi yapın"¹⁰⁹ şeklinde buyurarak oruçta dengeli davranılmasını tavsiye etmiştir.¹¹⁰ Bu ifadeleriyle Hz. Peygamber "dinde aşırılığa kendisinin bile asla gerekçe yapılmaması gerektiğini" vurgulamaya çalışmıştır.¹¹¹ Bu nedenle ibadetlerde orta yolun takip edilmesi her zaman tavsiye edilmiş ve sünnete en uygun yol olarak gösterilmiştir.

Hz. Peygamber'in özellikle geceleri çokça Kur'an okuduğu bilinir, ancak O'nun nasıl bir tertiple okuduğu ve bunu ne kadar bir zaman diliminde yaptığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ne var ki O'nun (sas), "Üç günden daha az bir zamanda Kur'an'ı hatmeden kişi ne okuduğunu anlamamıştır"¹¹² dediği nakledilmiştir. Hz. Âişe de bunu teyit ederek Hz. Peygamber'in üç günden az bir sürede Kur'an'ı hatmetmediğini söylemiştir.¹¹³ Esasen ezberleme amacı dışında Kur'an okumanın gayesi önce onu anlamak, sonra da anladığıyla amel etmektir. Bu nedenle Hz. Peygamber, Kur'an'ı teennîyle, geniş zaman diliminde okumayı tavsiye etmiş ve Kur'an tilavetinde de ümmetini aşırıya gitmekten sakındırmıştır.¹¹⁴

Kur'an'da ibadetlerin yapılış şekli ile ilgili genel bir çerçeve çizilmiş, detayı ise Hz. Peygamber'e bırakılmıştır. Bu çerçevenin dışına çıkanlar müfrit, içinde kalanlar ise mutedil olarak gösterilmiştir. Kur'an ve sünnette amacından saparak

¹⁰⁸ Buhârî, "Savm", 49.

¹⁰⁹ Buhârî, "Savm", 49; Müslim, "Sıyâm", 58.

¹¹⁰ Buhârî, "İmân", 13, "Libâs" 43, "Teheccüd", 18; Müslim, "İmân", 199, "Sıyâm", 177, "Misâfirîn", 215.

¹¹¹ İsmail Lütfi, Çakan, *Müslüman Kimliği* (İstanbul, İFAV Yayınları, 2016), 106; Mustafa Karabacak, "Visâl Orucu Bağlamında Hz. Peygamber'in Örnekliliği", *Kilitbahir Dergisi* 16/99-111 (2020).

¹¹² Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî İbn Mâce, *es-Sunen*, thk. Muhammed Fuâd Abdullâki (Kahire: y.y., 1952), "İkâmetü's-şalât", 178; Tirmizî, "Kırâ'ât", 13.

¹¹³ Ebû Abdullâh Muhammed el-Hâşimî İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr* (Leiden: y.y., 1325), 1/376.

¹¹⁴ Tirmizî, "Kırâ'ât", 11; Abdurrahman Çetin, "Hatim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/468-469.

çokça ibadette bulunmak, ölçüyü ve dengeyi kaybetmek dindarlık değil bilakis istikametten uzaklaşmak anlamında ele alınmıştır.

2.3. Ahlâk Alanında İtidal

Ahlâkî ilkelerin pek çoğu Kur'ân'da, adâlet,¹¹⁵ hikmet,¹¹⁶ cesaret,¹¹⁷ cömertlik¹¹⁸ ve iffet¹¹⁹ gibi temel erdemler üzerine kurulmuştur. Bu ilkeler dışında Kur'ân'ın emrettiği diğer mutedil ilkeler ise; doğru konuşma,¹²⁰ yalan söylememe,¹²¹ dedikodu yapmama,¹²² iftira atmama,¹²³ eksik ölçüp tartmama,¹²⁴ ebeveyne iyi davranma,¹²⁵ hak-hukuka riayet etme,¹²⁶ iyiliği emredip kötülükten sakındırma vazifesini ifa etme,¹²⁷ kaba davranmama,¹²⁸ büyükmeme,¹²⁹ mütevazı olma, cimrilikten sakınma¹³⁰ gibi tutum ve davranışlardır. Bunların zıddı olarak bilinen fuhuş, zulüm, bilgisizlik, korkaklık, cimrilik gibi istenmeyen tutum ve davranışlar ise, tüm aşırılıkların kaynağı olarak gösterilmiştir.¹³¹ Şimdi itidal olarak tasvir edilen bu ahlâkî erdemlerden bazıları kısaca değerlendirilecektir.

Adâlet, zulüm ve haksızlık yapmaktan kaçınmak, her bireyin hakkını vermektir.¹³² İfrât ve tefrît arasında mutedil yol¹³³ olan adâlet kelimesi, âyetlerde adaletli ve doğru olmak,¹³⁴ merhametli davranmak, zulümde bulunmaktan

¹¹⁵ en-Nisâ, 4/3, 58, 127, 135; el-Mâide, 5/8, 42; el-En'âm, 6/152; el-Âraf, 7/29, 159; Yûnus, 10/54; en-Nahl, 16/90.

¹¹⁶ el-Bakara, 2/269.

¹¹⁷ Âl-i İmrân, 3/173-174.

¹¹⁸ en-Nisâ, 4/147; es-Secde, 32/9; el-Ahkâf, 46/15.

¹¹⁹ en-Nûr, 24/30-31.

¹²⁰ en-Nisâ, 4/9; Fussilet, 41/30.

¹²¹ en-Nisâ, 4/50; el-Maide, 5/42; el-Kehf, 18/5.

¹²² el-Hucurât, 49/12; Hümeze, 104/1.

¹²³ en-Nisâ, 4/20, 112; el-Furkân, 25/4.

¹²⁴ el-Âraf, 7/85; el-İsrâ, 17/35; el-Mutaffifin, 83/1-3.

¹²⁵ el-Bakara, 2/83; el-Lokmân, 31/14.

¹²⁶ İbrahim, 14/27; el-Enbiyâ, 21/11, 14; en-Nisâ, 4/161.

¹²⁷ Âl-i İmrân, 3/110.

¹²⁸ Âl-i İmrân, 3/159.

¹²⁹ el-Âraf, 7/146; el-İsrâ, 17/37.

¹³⁰ el-İsrâ, 17/29; el-Furkân, 25/67.

¹³¹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *Risâle fi mudâvâtî'n-nufûs ve tehzîbi'l-ahlâk ve'z-zuhd fi'r-rezâil*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: y.y., 1987), 379.

¹³² Kasimî, *Mehâsinu't-te'vîl*, 14/5234.

¹³³ Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât* (Beyrut: y.y., 1997), 105; Muhammed Abdurrauf Munâvî, *Feydu'l-kadîr şerhu'l-câmi'is-sağîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 2/392.

¹³⁴ en-Nisâ, 4/58.

kaçınmak¹³⁵ gibi anlamlarda geçer.¹³⁶ Bir şeyi olması gereken yerden başka bir konuma getirmek¹³⁷ ve sınırın aşılması¹³⁸ anlamına gelen zulüm kavramı ise, adâlet kavramının zıddı,¹³⁹ itidal ve dindarlık ile çelişen bir davranış olarak gösterilir.

Hikmet, hak ile batılı ayırmaya yarayan ve yararlı ilim manasında kullanılır. Bu kavrama, doğruyu yapma, gücü oranında Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanma anlamı da verilir.¹⁴⁰ Âyette Allah'ın, hikmeti istediği kuluna vereceği, hikmet verilenlere ise pek çok hayır verildiği ifade edilir.¹⁴¹ Peygamber (sas), önemine binaen hikmeti Allah'tan (cc) dilemeyi Müslümanlara önermiş, kendisi için de bu istekte bulunmuştur.

Kur'ân'da müminlerin nitelikleri anlatılırken şöyle buyrulur: *"Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, "İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun" dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve "Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!" dediler."*¹⁴² Bu âyete göre müminlerin cesaret timsali oldukları, düşmanın korkutmasıyla korkmadıkları anlaşılmaktadır. Uhud savaşında Müslümanların mağlubiyeti üzerine bazı münafıklar, Müslümanları korkutarak manevi dirençlerini yitirmeleri için propaganda yaparlar. Ama Müslümanlar, bu propagandalara aldırış etmeyerek cesur bir tavır takınır, onların bu durumu üzerine söz konusu âyet indirilir.¹⁴³ Oysa Hz. Mûsâ, İsrâiloğullarını Firavun'dan kurtardıktan sonra Arz-ı Mukaddesin alınması için davet ettiğinde onlar, Hz. Mûsâ'nın emrine itaat etmemiş¹⁴⁴ ve korkakça bir tavır sergilemişlerdir.¹⁴⁵ Böylece İsrâiloğulları peygamber emrine rağmen cesurca karşılık vermekten kaçınmış, itidalden uzaklaşmış, bu tutumlarının cezası olarak mukaddes topraklara ancak belli bir süre çölde tutulduktan sonra girebilmişlerdir.¹⁴⁶

¹³⁵ en-Nahl, 16/90.

¹³⁶ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdullah Alûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's seb'û'l-mesânî*, thk. Alî Abdalbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 5/447.

¹³⁷ İbn Fâris, *Mu'cem-u mekâyîsi'l-luğa*, 3/468; Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1602; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/2459.

¹³⁸ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 33/ 33.

¹³⁹ Sa'd, 38/24.

¹⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/58.

¹⁴¹ el-Bakara, 2/269.

¹⁴² Âl-i İmrân, 3/173.

¹⁴³ Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl)*, thk. Yûsuf Alî Bedyûvî (Beyrut: Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 1419/1998), 1/312.

¹⁴⁴ el-Mâide, 5/22.

¹⁴⁵ el-Mâide, 5/24.

¹⁴⁶ el-Mâide, 5/25-26; Şadi Eren, "Kur'ân Işığında Millî ve Manevî Bir Değer: Cesaret", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (Nisân 2017), 97.

Resûlullah (sas), Bedir Savaşına hazırlık aşamasında sahabe ile danışırken Mikdâd b. Amr (öl.33/653) ve Sa'd b. Muâz (öl.5/627), Hz. Peygamber'in her türlü emrine amade olduklarını söylemişlerdir.¹⁴⁷ İşte İsrâiloğullarının korkakça tavır sergilemelerine karşın, kendileri için henüz savaş emredilmediği halde cesaret timsali bir tutum takınan sahabe, itidal üzere olduklarını böylece ortaya koymuşlardır.¹⁴⁸

Ahlâk boyutunda itidalin en açık tezahürlerinden biri de cömertliktir. Bu hususta âyette şöyle buyurulmuştur: *"Onlar ki hem bollukta, hem darlıkta Allah için harcarlar, öfkelerini yenerler ve insanları bağışlarlar. Çünkü Allah iyilikte bulunanları sever."*¹⁴⁹ Müminler bir taraftan cömertliğe teşvik edilirken diğer taraftan israftan ve cimrilikten şöyle sakındırılmışlardır: *"Elini boynuna bağlayan kimse gibi, eli sıkı, cimri olma. Tamamen eli açık da olma. Sonra yadurmanı, yitirdiklerinin özlemini çekersin."*¹⁵⁰ Ayrıca cimrilik, Allah'a ve ahirete inananların bir niteliği olarak gösterilmiş,¹⁵¹ münafıkların da iyilikten sakındırdıkları, cimrilikte buldukları ifade edilmiştir.¹⁵² Görüldüğü üzere Yahudi ve münafıklar, cömertlikten kaçınarak, insanları da bundan sakındırmaya çalışarak itidalden uzaklaşmışlardır.

İffet, bedenın tüm azalarını haramlardan muhafaza etmektir. Bunun ifrâtı şer'î olmayan bir yaşam, tefrîti ise iştahsızlık ve güçsüzlüktür.¹⁵³ Bu halin her iki kutbu olan aşırılıklar kınanmış, itidal çizgisinde olan ahlâk ise şöyle övülmüştür: *"Onlar, din gününü doğrulamaktadırlar. Onlar, Rablerinin azabına karşı (süreklî) bir endişe içindedirler. Kuşkusuz Rablerinin azabından güvende olunamaz. Ve onlar namuslarını muhafaza ederler. Ancak kendi hanımları ya da sağ ellerinin sahip oldukları başka; zira onlar (bu hususta) yerilmezler."*¹⁵⁴ Bu âyete göre gerçek Müslümanlar, zina ve benzeri her tür fiilden sakınarak ahlâki anlamda da dine bağlılıklarını göstermişlerdir.¹⁵⁵ Kur'an'da Hz. Yûsuf ve Hz. Meryem¹⁵⁶ iffet abidesi olarak gösterilmiştir.

¹⁴⁷ Müslim, "Cihâd ve Siyer", 30.

¹⁴⁸ Bulut, *Kur'an'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, 219.

¹⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/134; Ayrıca bk. el-Bakara, 2/261.

¹⁵⁰ el-İsrâ, 17/29.

¹⁵¹ en-Nisâ, 4/37-38.

¹⁵² et-Tevbe, 9/67.

¹⁵³ İbn Hazm, *Risâle fî mudâvâti'n-nufûs ve tehzibi'l-ahlâk ve'z-zuhd fî'r-rezâil*, 353.

¹⁵⁴ Me'âric, 70/26-30.

¹⁵⁵ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 6/463.

¹⁵⁶ Yûsuf, 12/24; Meryem, 19/16-22; el-Enbiyâ, 21/91.

İffetin zıttı olarak bilinen fuhuş kelimesi Kur'ân'da, çirkin iş,¹⁵⁷ kötülük,¹⁵⁸ haddi aşmak,¹⁵⁹ zina, edepsizlik, hayâsızlık, iffetsizlik anlamlarında geçmiştir.¹⁶⁰ Zina, iffetin uç noktalarındandır. Sözlükte "yemin etmek" anlamına gelen îlâ kelimesi de îlâ da iffetin uç noktasına örnek gösterilebilir. Terim olarak bu kelime, kocanın yemin, adak veya bir şarta bağlamak suretiyle eşiyile cinsel ilişkide bulunmayı kendisine yasaklamasını ifade eder.¹⁶¹ Kur'ân'da terim manasında bir defa geçen îlâ,¹⁶² Hz. Peygamber'in eşlerine îlâ yapmasına dair rivayet başta olmak üzere bazı hadislerde de yer alır. İslâmiyet, eşler arasında meydana gelen anlaşmazlıkların cinsel açıdan diğerini terk boyutuna varması halinde bu davranışın özellikle kadını mağdur etmemesi için belirli bir sınır getirmiştir. Eşlerin birlikte yaşayıp yaşamayacaklarına karar verebilmeleri amacıyla yeterli bir deneme süresi olan dört aylık bir zaman içinde dönüş olmaması ayrılık konusunda bir kararlılığa işaret ettiğinden sürenin bitiminde evliliğe son verilerek eşin serbest bırakılması sağlanmıştır. Bu bakımdan îlânın çağdaş hukukta boşanma sebebi sayılan terkle yakın benzerliği vardır.¹⁶³ Kadının mağduriyetine sebep olmasından ötürü îlâ, dinde bir aşırılık olarak değerlendirilebilir.

"Hizmetkâr, iğdiş" anlamına gelen "hadım" da iffetin uç noktasına örnek verilebilir. Kur'ân'da "*evin hanımına şehvet duymayan erkek hizmetçilerden*"¹⁶⁴ söz edilerek bu kavrama atıfta bulunulur, ancak Asr-ı saâdet'te de bu işlemin yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, sahabeden Osman b. Maz'ûn'un kendisini iğdiş etme isteğini reddetmiş, bunu duyan Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl.55/675) da, "Şayet Resûl-i Ekrem ona izin verseydi hepimiz kendimizi iğdiş ederdik" demiştir.¹⁶⁵ İslâm dini, bir erkeğin kendi isteğiyle veya isteği dışında hadım edilmesini yasaklayıp haram kılmıştır. Bu konuda İslâm âlimleri arasında icmâ vardır.¹⁶⁶ Hz. Peygamber'in dinî konulardaki her türlü yasağı,

¹⁵⁷ el-Bakara, 2/169, 268; el-İsrâ, 17/32; eş-Şûrâ, 42/37.

¹⁵⁸ el-En'âm, 6/151; en-Nûr, 24/21.

¹⁵⁹ el-A'râf, 7/28, 80.

¹⁶⁰ en-Nahl, 16/90; en-Nûr, 24/19; el-Ankebût, 29/45; el-Ahzâb, 33/30; et-Talâk, 65/1; el-İsfahânî, *Müfredât*, 735.

¹⁶¹ Hamdi Döndüren, "İlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/61.

¹⁶² el-Bakara, 2/226

¹⁶³ Döndüren, "İlâ", 61.

¹⁶⁴ en-Nûr, 24/31.

¹⁶⁵ Buhârî, "Nikâh", 8; Aydın Taneri, "Hadım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/1-3.

¹⁶⁶ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *Merâtibü'l-icmâ'* (Kahire: Dâru Zâhid el-Kudsî, ts.), 157; Rahmi Yaran, "Hadım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/3.

ümme için itidalden uzaklaşmak anlamı taşır. Bu yönüyle düşünüldüğünde hadım, iffet mefhumuna aykırılık teşkil etmektedir. İffet, yukarıda da anlatıldığı üzere tüm bu uç noktalardan uzak durmak, meşrû çerçevede cinsel tatmin yollarına başvurmamak demektir.

Verilen tüm ahlâkî erdemler, itidal ölçütleri olarak benimsenmekte ve övülmektedir. Bunlar dışında kalanlar ise dindışı tutumlar olarak belirtilmekte ve yerilmektedir. Bu bağlamda Kur'ân, itidal çizgisinden gitmeyi şöyle teşvik etmektedir: *"Nefse ve ona bazı yetenekler verene, ona hasenatı ve seyyiatı öğretilene and olsun ki, nefsinin kötülüklerden temizleyen felaha kavuşmuştur. Onu kötülüklerle gömen de hüsrana uğramıştır."*¹⁶⁷

İnsan, hem iyiliğe, doğruluğa hem de şerre meyilli bir kabiliyette yaratılmıştır. Dolayısıyla onun ahlâkî yapısı çift yönlü ve karmaşıktır. İnsan, vicdanının sesini dinlemez, nefsin hevâsına kulak verirse her tür ahlâkdışı eylemde bulunabilir. Bu nedenle Kur'ân, zevk ve arzuları peşinde koşanları zayıflıkla nitelendirmiştir¹⁶⁸

Kur'ân, ahlâkî yozlaşmaların, her çeşit aşırılığın bir neticesi olarak ortaya çıktığını, tüm bunların itidalden uzaklaşmak anlamına geleceğini haber vermiştir.¹⁶⁹ Hadiste ise, "Müminlerin iman yönüyle en üstün olanı, ahlâk bakımından en iyi olanıdır."¹⁷⁰ buyurularak güzel ahlâkın dindeki yerine vurgu yapılmıştır.

Kur'ân ve sünnete göre yerine getirilmesi tavsiye edilen ibadetler, bir açıdan ahlâkî ilkelere ulaşmayı amaçlar. Bu bağlamda namaz, insanı kötülüklerden alıkoyar; zenginlerden alınan zekât, mallarını temizler; oruç, insan iradesini terbiye eder ve sabırlı olmayı öğretir; hac ise, kişiyi tahammül etmeye ve çabalamaya alıştıırır. Bu durum itidal ile yapılan ibadetlerin fert ve toplum hayatını düzenlemeye yönelik olduğunu da gösterir.

Yalnızca iman esaslarına inanmakla ve farz ibadetleri yerine getirmekle dindar olunamayacağı verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu vecibelerin yanı sıra ahlâkî anlamda da birtakım yükümlülükleri yerine getirmek gerekmektedir. Bu sebeple hayatın her alanında özellikle de inanç, ibadet ve ahlâk boyutlarında itidal üzere bulunmak dindarlığın başlıca tezahürlerinden sayılmaktadır. Dolayısıyla dindar olmayı hedefleyen bir birey için, istikamet yolundan gitmesine

¹⁶⁷ eş-Şems, 91/7-10.

¹⁶⁸ en-Nisâ, 4/27-28; Bulut, *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, 221.

¹⁶⁹ Duran Ali Yıldırım, "Ayetler Işığında Bireysel ve Toplumsal Fesâd Sebepleri", *Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 7/13 (2016), 145.

¹⁷⁰ Tirmizî, "İman", 2612.

engel olan bütün aşırılıklardan uzak durmanın ve itidal çizgisinden gitmenin bir zorunluluk olduğu görülmektedir.

3. İtidalin Gerekliliği

İnsanın sağlıklı bir zihinsel ve bedensel yapıya sahip olması itidal ile mümkündür. Fazlası onu yıpratır, terki ise atalete sevk eder. İtidalin kapsam ve sınırlılıkları ise bizzat Kur'ân ve sünnet tarafından belirlenmiştir. İtidalin uygulanması gereken öncelikli alan ise iman konusudur. Zira makbul bir imana sahip olunmadan ibadet, ahlâk, duygu, düşünce vb. konularda itidalden söz etmek anlamsızdır.

İman, ibadetleri şekillendiren ve onlara bir anlam yükleyen özdür. İman olmadan ibadet etmek tek başına kurtuluş için yeterli değildir. Kur'ân ve sünnete göre iman ve ibadet için itidal bir zorunluluktur. Bu bağlamda Hz. Peygamber, ibadetlerin ifa edilmesinde mutedil olunmasını, bunların yalnızca Allah için yapılmasını emretmiş, bu hususta aşırı gidenleri kendi ibadetlerini hatırlatarak itidalle hareket etmeye davet etmiştir.¹⁷¹ Hz. Peygamber'in çağrısına kulak veren her Müslüman, hayatın her safhasında dengeli, tutarlı davranmak, insanların yanlış düşüncelerini zorla değiştirmek veya onları toplumdan dışlamak yerine, etkili yöntemlerle ikna etmeyi ilke edinir. Bu nedenle zorbalığa dayanan aşırılıklar Müslümanlarca kabul görmemiş, aşırılık tutkunları kınanmışlardır. Ancak itidal üzere hareket etmek, her dönem ve her ortamda yumuşak ve pasif olmak manasında görülmemelidir. Çünkü bir devlet başkanı sıfatıyla Hz. Peygamber, başkasının hakkının taalluk ettiği hususlarda hukukun gereğini yapmıştır.

Kur'ân ve sünnette, itidal çizgisine yaklaşılabileceği için kolaylık prensibi her zaman savunulmuş, insanın takati dışında kalan hiçbir ibadet şekli benimsenmemiştir. Konuyla ilgili âyette, insanın taşıyamayacağı yük ile mükellef tutulmayacağı belirtilmiş,¹⁷² Hadiste de, dini ve ibadetleri zorlaştıranlar şöyle kınanmıştır: "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın, müjdeleyin nefret ettirmeyin."¹⁷³ Bu hadiste fitrî ihtiyaçların meşru çerçevede karşılanması kolaylık prensibiyle önerilerek itidalin dinî, insanî, psikolojik ve sosyolojik bir ihtiyaç olduğuna bir yönüyle işaret edilmiştir.

Dünya ve ahiret dengesini ilke edinen İslâm, uhrevî hayatı öncelemenin yanı sıra, dünyanın da yeterli oranda önemsenmesini tavsiye etmiştir. Bu nedenle

¹⁷¹ Buhârî, "Nikâh", 1.

¹⁷² el-Bakara, 2/286; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/113.

¹⁷³ Buhârî, "Ahkâm", 22.

Kur'ân, dünya hayatının neredeyse her aşamasıyla ilgili öneride bulunmuştur.¹⁷⁴ Müslümanların vasat ümmet kılınması,¹⁷⁵ itidalin toplumsal açıdan bir ihtiyaç olduğunu gösterir. İktisadi anlamda maddenin aşırı kutsanması ifrat, tümünden terk edilmesi de tefrittir. İnsanî bir gereksinim olduğu dikkate alındığında, mülk edinmek ve onu kutsamamak itidal kapsamında ele alınır. İtidal, her varlığa layık olduğu değeri verir. Bu bağlamda insanların ilahî vasıflarla nitelenemeyeceğine, Allah'ın da bir beşer gibi tasavvur edilemeyeceğine vurgu yapar.

Kur'ân ve sünnetin önerdiği itidal, bireylerin akl-ı selim ile hareket etmelerini, meşru çerçevede kalmak suretiyle toplum ile uyumlu bir yaşam sürmelerini sosyolojik bir ihtiyaç olarak öne sürer. Kardeşliğin bir gereği olarak müminler arasında şefkat ve merhamet duygularının hâkim kılınması, kin ve düşmanlıklara yer verilmemesi, iyilikte yarışmayı teşvik ederek yeryüzünde barış ve huzuru tesis etmeyi amaç edinmesi itidalin psikolojik bir tarafının da olduğunu gösterir. Dünya ve ahiret iyiliklerinin aynı anda istenmesi, itidalin her açıdan bir denge unsuru olduğunu hatırlatır.

Dinin hükümlerini ilke edinen itidal, dünyanın bir imtihan yurdu, uhrevî âlem için bir hazırlık yeri olarak görülmesine, orada yapılan güzel amellerin kişiyi mutlu bir sona ulaştırmasına katkı sunar. İtidal, insanların yiyip-içmelerine, giyinmelerine ve eğlenmelerine tümünden müdahale etmez. Bilakis onların zihinsel ve bedensel sağlıkları için gerekli olan her türlü meşrû düzenlemeyi esas alarak tavsiyede bulunur. İşte bu tavsiyeleri dikkate alarak hayatlarına yön verenler, Müslüman toplumunda dindar olarak telakki edilmektedir.

Sonuç

Kur'ân ve sünnet, insanın dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmesi için yol haritası belirlemiş ve en uygun önerilerde bulunmuştur. İnsanı, inanç, ibadet ve ahlâk başta olmak üzere birçok alanda bir bütün olarak ele alan Kur'ân, ekseriyetle inanç boyutunu akıl ile ibadet boyutunu tutum ve davranışlar ile ahlâk ve duygusal boyutları da kalp yönüyle incelemiştir. Akıl, kalp ve davranış yönleriyle incelenen her üç boyutta da etkili olan ana unsur şüphesiz ki itidal olmuştur. İtidalin olmadığı yerde ya aşırı dincilik ya da dinsizlik akımları güçlenmiştir. Öte taraftan itidalin hâkim olduğu toplumlarda dindar müminlerin yetişmesi daha da kolaylaşmıştır.

¹⁷⁴ İlyas Çelebi, *Dini Düşüncede İtidal ve Hoşgörü* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009), 46.

¹⁷⁵ el-Bakara, 2/143.

Mutedil müminler; Allah (cc), melek, kitap, Peygamber ve ahiret inancına taalluk eden konularda vahyin belirlediği ölçülere uyarak dindar bir kişilik yapısı oluşturmuşlardır. Bu nedenle belirli zaman ve belirli şartlarda yapılması emredilen ibadetler ile ferdi ve içtimai alanlarda insanı birçok ahlâkî değerlerle donatmayı amaçlayan Kur'ân, itidal üzere olmayı, dindar olmanın ön koşulu saymıştır.

Kur'ân'a göre iman olmaksızın yapılan ibadetler kişiye bir yarar sağlamadığı gibi ibadet olmaksızın iman etmek de bir kimsenin kurtuluşu için yeterli görülmemiştir. Ancak emredilen ibadetlerin amacına ulaşması için de itidal şart koşulmuştur. İtidal; ibadet yaparken fıtrata uygun davranmayı, ölçülü, istikrarlı ve daimi olmayı, güç nisbetinde ibadette bulunmayı, denge unsuru ve müstakim olmayı gerektirir. Ancak Hz. Peygamber'in, başkasının hakkının söz konusu olduğu durumlarda hukukun gereğini yerine getirmesi, O'nun her zaman mutedil davranmayı uygun bulmadığını gösterir. İşte şartlara göre en uygun kıstaslar tayin edip bunlara tam uyanlar, mutedil olarak isimlendirilmişlerdir. Hatta bu ölçülerden bazılarını uymayan kimi sahabe, Hz. Peygamber tarafından şiddetle uyarılmış ve muhtemelen bu ikazlar sebebiyle çokça ibadet etmelerine rağmen dindar olarak adlandırılmamıştır. Bu olay bizlere itidal olmadan dindarlığın tam anlamıyla gerçekleşmeyeceğini gösteren güçlü delillerden bir tanesidir.

İslâm'a göre itidalin kapsam alanı çizildiği halde bazı çevrelerce itidal, korkaklık, pasiflik olarak görülmüş ve gösterilmiştir. Oysa itidal, yerine göre susmak, yerine göre ise haksızlık karşısında dik durabilmektir. Dindarlığı aşırı dincilik olarak görmek de İslâm'ı anlamamaktır. Oysa dindarlık, hayatın tüm alanlarında Kur'ân ve sünnet ilkelerini ölçüt olarak mutedil bir duruş sergilemek anlamında ele alınır.

İnsan fıtratıyla adeta bütünleşen İslâm, hüküm ve uygulamalarıyla hiçbir şekilde aşırılıklara yer vermemiş, insan ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak kolaylık ilkesiyle ibadet ve ahlâk sistemini tanzim etmiştir. Bize göre Kur'ân ve sünnetin tavsiyeleri doğrultusunda toplum fertleri ürkütülmeden, dinin itidal ve kolaylık prensipleri doğru, cezbedici yöntemlerle anlatılması, Kur'ân ve sünnetin onayladığı dindarlığın tezahürüne katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, ts.
Alıcı, Mehmet vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

- Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdullah. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'û'l-mesânî*. thk. Alî Abdalbârî Atiyye. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 817/1415.
- Asım Efendi. *Kamûsu'l-Muhît Tercümesi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Aşık, Nevzat. *İbadette Aşırılığa Karşı Peygamberin Tutumu*. İzmir: Tıbyan Yay., 2010.
- Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetu'l-kâri şerhu sahihi'l-Buhârî*. Mısır: y.y., 1392/1972.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2008.
- Bilge, Emine Zehra - Kula, Mustafa Naci. "Liseli Gençlerin Dindarlık Eğilimi ve İyilik Algısı Arasındaki İlişki". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (2020), 215-240.
- Bilgin, Abdulcelil. "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme". *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/ 2 (2014), 75-84.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Büyük İslâm İlmihâli*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 1970.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim. *el-Camiu's-sahîh (Sahihu'l-Buhârî)*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, ts.
- Bulut, Hasan. *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns*. nşr. Mehdî-yi Tevhîdî Pûr. Tahran: y.y., 1337/1918.
- Candan, Abdulcelil. *Dinde Aşırılık ve İtidal*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009.
- Cevherî, İsmail Hammad. *es-Sihâh*. thk. Abdülgafûr Atar. Kahire: y.y., 1375/1956.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. Beyrut: y.y., 1417/1997.
- Çağrı, Mustafa. "İtidal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23/456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Müslüman Kimliği*. İstanbul, İFAV Yayınları, 2016.
- Çelebi, İlyas. *Dini Düşüncede İtidal ve Hoşgörü*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009.
- Çetin, Abdurrahman. "Hatim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 16/468-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Deylemî, Şiruye b. Şehrdar. *Firdevsu'l-ahbar*. thk. Fevvez Ahmed Muhammed el-Bağdadî. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Döndüren, Hamdi. "İlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 22/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Düzenli, Yaşar. *Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*. İstanbul: 2000.
- Eren, Şadi. "Kur'ân Işığında Milli ve Manevi Bir Değer: Cesaret". *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/97 (2017), 85-99.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tezhîbu'l-luğa*. nşr. Ahmed Abdulhalim. Kahire: y.y., ts.

- Güler, Musa. "Sebeb-i Nüzul Rivayetlerinin Tefsirde Kullanılması: Muhammed İzzet Derveze Örneği". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi* 12 (2018), 171-189.
- Güneş, Kadir. *el-Mu'cemu'l-Arabî (Arapça –Türkçe Sözlük)*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2011.
- Haksever, Ahmet Cahit. "Ruhbânlık' Kavramındaki Anlam Kayması ve Tasavvufla İlişkilendirilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2013), 5-30.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed. *Za'du'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzâk Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 825/1422.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzuddîn. *el-Kâmil fi't-târih*. Beyrut: y.y., 1395/1965.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn b. Zekeriyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğâ*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: y.y., 1411/1991.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *Risâle fi mudâvâtî'n-nufûs ve tehzi'bî'l-ahlâk ve'z-zuhd fi'r-rezâil*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *Merâtibü'l-icmâ'*. Kahire: Dâru Zâhid el-Kudsî, ts.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Yûsuf Bikâ'î, İbrâhîm Şemsuddîn, Nedâl Alî. Beyrut: y.y., 1426/ 2005.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *es-Sunen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki. Kahire: y.y., 1371/1952.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed el-Hâşimî. *Kitâbu't-Tabakâtî'l-kebîr*. Leiden: y.y., 725/1325.
- İsfahânî, Rağîb. *Kur'ân Kavramları Sözlüğü Müfredat*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Karabacak, Mustafa. "Visâl Orucu Bağlamında Hz. Peygamber'in Örnekliliği". *Kültür Dergisi* 16 (2020), 95-120.
- Kasimî, Muhammed Cemâluddîn. *Mehâsinu't-te'vîl (Tefsîru'l-Kâsumî)*. thk. Muhammed Basîl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 820/1418.
- Kavaklıoğlu, Mahmut. *Sünnet'te İtidal*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 1995.
- Köksal, Asım. *Peygamberler Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş –Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 1-26.

- Mevdûdî, Ebû'l A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Munâvî, Muhammed Abdurrauf. *Feydu'l-kadîr şerhu'l-câmi'is-sağîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Müslim, Ebû'l-Huseyin b. el-Haccac el-Kuşeyrî. *Camî's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulkakî. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Baskı, ts.
- Nesâî, Ahmed b. Şu'âyib. *Sünen-i Nesâî*. çev. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- Nesefî, Ahmed b. Mahmûd. *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl)*. thk. Yûsuf Alî Bedyûvî. Beyrut: Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 1419/1998.
- Peker, Hüseyin. "Kur'ân'a Göre Dindarlığın Boyutları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 41-48
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdullah. *Mefâtîhu'l-gayb (Tefsîri kebîr)*. çev. Sadık Kılıç vd. Ankara: Akçağ Yay., 1990.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. İstanbul: y.y., 1983.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-câmiu beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân ân te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Muessesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Tanerî, Aydın. "Hadım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 15/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tekin, Mustafa. "Dindarlık Bağlamında Amel-i Salih Kavramına Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ Ve Müzakereleri)*. ed. Hayati Hökelekli. 49-63. Bursa: Kurav Yayınları, 2004.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Uludağ, Süleyman. "Âbid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 1/307. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yaran, Rahmi. "Hadım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 15/3. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yeğîn, Abdullah. *Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat*. İstanbul: Hizmet Vakfı, 1983.
- Yıldırım, Duran Ali. "Âyetler Işığında Bireysel ve Toplumsal Fesat Sebepleri". *Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi* 7 (2016), 123-147.
- Zebidî, Seyyid Muhammed Murtadâ. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. b.y.: Matbaayı Hayriye, 705/1306.

Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ahmed. *el-Keşşâf ân hakâiki gavâmîdi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. Beyrut: y.y., 809/1407.